

Наталія Писаренко

провідний науковий співробітник Науково-експозиційного відділу МІДЦ

ГОРА ШЕКАВИЦЯ (літописні згадки та київський фольклор)

Київська гора Шекавиця (Скавиця, Скавика, «Зміїна») відома нам з «Повісті временних літ» як місце, де, згідно з легендою, жив один із трьох братів – засновників Києва Щек. Ще одна з літописних статей «Повісті...» згадує її у зв'язку зі смертю від укусу змії князя Олега.

Ключові слова: гора Шекавиця, могила князя Олега, «зміїні нори», змієборство, язичництво, хрещення Давньої Русі.

Киевская гора Шекавица (Скавица, Скавика, «Змеиная») известна нам из «Повести временных лет» как место, где, согласно легенде, жил один из трех братьев – основателей Киева Щек. Еще одна летописная статья «Повести...» упоминает ее в связи со смертью от укуса змеи князя Олега.

Ключевые слова: гора Шекавица, могила князя Олега, «змеиные норы», змеборство, язычество, крещение Древней Руси.

Kiev Schekavitsa Hill (Skavitsa, Skavika, «Snake») is well-known from the «Tale of Bygone Years» as the place where, according to legend, lived one of three brothers – the founders of Kiev the Chek. Another chronicle article «Tales...» mentions it in connection with the death of Prince Oleg by snakebite.

Keywords: Schekavitsa Hill, Tomb of Prince Oleg, «snake holes», heathenism, baptism of Antient Rus.

Київська гора Шекавиця (також Скавика, Скавиця) уперше згадується в недовіданій частині «Повісті временних літ» в оповіді про трьох братів – засновників Києва: «Сядяше Кий на горе, где же ныне узвоз Борычев, а Щек сядяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвася Хоревница» [11, с. 13]. Ця гора височіє над Подолом на північний захід від історичного центру – Старокиївської гори, а також Кудрявця й Замкової гори – Киселівки.

Розглянувши топоніміку Києва, Б.О. Рибаків у назві міста помітив присвійну (від імені Кий) форму як загалом традиційну для назв руських міст. Водночас щодо легендарних братів Кия він зазначав, що важко сказати, чи насправді імена реальних людей перенесені на гори Ше-

кавицю та Хоревницю, чи, підкорюючись епічній традиції, згідно з якою, братів неодмінно мало бути троє, автор сказання вивів імена братів Щек і Хорів від назв цих гір [12, с. 24–25]. При цьому таке штучне створення імен Щека і Хорива, очевидно, відбулося задовго до написання «Повісті временних літ» (початок XII ст.), оскільки сліди київської легенди зберегло вірменське сказання, записане в «Історії Тарона» Зеноба Глака, складеного у VII–VIII ст. У ньому дійство відбувається в країні Палуні (яка нагадує нам про літописних полян) і її героями виступають три брати: Куар, Мелтей та Хорейан. Кожен з них збудував своє місто, а пізніше вони створили спільний центр. Якщо Куар і Хорейан можуть відповідати іменам Кий та Хорив, то ім'я Мелтей значно відрізняється від імені

Щек. Однак лінгвіст М.Я. Марр, шляхом прискіпливого порівняльно-лінгвістичного аналізу імен зазначених персонажів, визначив, що вірменське ім'я Мелтей відповідає руському Щек, і дійшов висновку, що обидва означають «змій – дракон» [12, с. 26]. Б.О. Рибаків додавав, що в руських билинах дієслово «щекотати» означає «свистіти», «шипіти по-зміїному» [12, с. 26]. І якщо ім'я Щек походило від назви гори Щекавиця, то відповідно цю назву можливо перекладати як «Зміїна гора».

Досить поширеною є ще одна легенда, у якій згадано гору Щекавицю. Це оповідь з «Повісті временних літ» під 912 роком про смерть і поховання князя Олега: *«И вступи ногою на лоб; и виникнувши змиа изо лба, и уклюну в ногу. Ис того разболеся и умре. И плакашася люди вси плачем великим, и несоша и погребоша его на горе, еже глаголеться Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могила Ольгова»* [11, с. 30].

У літописах трапляються вказівки й на інші місця поховання Олега. Зокрема, Перший новгородський літопис під 922 роком указує на його розташування в Ладозі [9, с. 22]. Але під час розкопок так званої могили Олега в Ладозі з'ясувалося, що це поховання відбулося шляхом здійснення обряду трупоспалення і датується IX ст. Отже, воно не може бути похованням князя, який помер, за різними даними, чи то 912-го, чи то 922 року [6, с. 214–215].

Найцікавіше, що деякі літописні статті XII ст. згадують Олегову могилу як важливий орієнтир при опису диспозиції військ, які захищали Київ. При цьому вона містилася досить далеко від відомої нам гори Щекавиці, у тій частині Києва, де були Золоті й Жидівські ворота, приблизно там, де нині розташована університетська обсерваторія. Зважаючи на це, Б.О. Рибаків припускав, що саме те, що гору назвали Щекавицею (тобто «Зміїною»), привело до штучного зв'язку її з Олегом, який, за легендою, помер, від укусу змії [13, с. 37].

Подібний зв'язок назви Щекавиця зі «змією – змієм» цілком можливий, позаяк, з одного боку, традиційне прозвисько змія у фольклорі – «Горинич» (що свідчить про його місцезнаходження в горах), а з другого, – руський епос пов'язує мотиви боротьби зі змієм власне з київською територією. Так, з Гадючим яром, що міститься недалеко від Кирилівських пагорбів, пов'язували легенду про Лютого Змія, який жив тут у печері і якого перемиг Кирило Кожум'яка [16, с. 79–80]. А власне урочище Кожум'яки розташоване неподалік від Щекавиці.

Мотив змієборства – один з найдавніших у всіх народів світу, зокрема, в індоєвропейській міфології. Це міф про боротьбу бога Грому зі Змієм, приурочений до нижнього ярусу світу. Але інколи Змії живе в горах і спроможний літати. У пізніших руських билинах Змії виступає як алегорія язичників-степовиків, які грабували Русь, а також язичництва, переможеного християнством.

Цікаве відображення боротьби зі змієм-язичництвом зберегла билина «Добриня і Змії». Тут ми знаходимо і «стольний Київ-град» і «Пучай-річку», тобто Почайну, у якій хрестили киян. Герої билини – князь Володимир і Добриня. В останньому вбачаємо історичну особу – рідного дядька князя. Ім'я полонянки Змія – Забави Путятични – вказує на тисяцького Путятю, соратника Добрині при хрещенні новгородців. У билині язичництво описується таким чином: *«А летит ко Добрыне люта змея, А лютая – то змея да печерская»*. «Змія печерська» вказує на те, що змія живе в печері. Зазвичай київські печери пов'язують із ченцями, а в нашому випадку, навпаки, – зі змієм, що уособлює язичництво. Насправді, материковий ліс київських пагорбів був досить зручним для будівництва в них печерного житла. У печерах знаходили залишки життєдіяльності первісних людей, зокрема, кістки тварин, обпалене каміння, залишки кам'яного знаряддя зі слідами обробки [1, с. 248–250].

Відомі пам'ятки печерного будівництва і на горі Щекавиці. Уперше їх виявили наприкінці XIX ст., коли в одній із садиб по вул. Нижньоюрківській стався зсув ґрунту і несподівано відкрилася підземна галерея із залишками кісток. У різний час М. Самойловський, Ф. Копилов, В. Гончаров та Т. Бобровський дослідили тут систему підземних ходів. Висота галерей, досліджених М. Самойловським, сягала 1,65 м, ширина – 0,8 м. На їхніх стінах було виявлено зображення людей, написи слов'янською мовою та хресто-подібні знаки. До ходів прилягали приміщення на зразок келій. Тут також виявлено численні чернечі поховання. Такі залишки цілком можуть свідчити про існування на горі печерного монастиря [16, с. 80; 14, с. 54; 2, с. 219–220]. Одну печеру на північно-західному схилі гори можна було побачити ще донедавна. Очевидно, її використовували з якоюсь господарською метою. Місцеві жителі згадували, що в 50–60-х роках минулого століття печерні пустоти неодноразово провалювались на території школи-інтернату на вул. Олегівській. Можна не сумніватися в тому, що печерне будівництво тут існувало ще в глибоку давнину. І якщо приймати печери як «змійні нори», а саму назву «Щекавця» – як «Зміїна», то цілком можна припустити, що така назва виникла через велику кількість у цій місцевості печер.

У билині «Добриня і Змій» печери – це місце полонення бранців. Добриня перемагає змія і звільняє зі «змійних нір» Забаву Путятичну і всі «русские полоны»: *«Говорит Добрыня таковы слова: – Ай же полона да вы расейскии! – Выходите-тко со нор вы со змеинных...»*.

Б.О. Рибаків вважав, що ця легенда відбиває перемогу християнства над язичництвом, над її найжорстокішими елементами поховального звичаю і культу богів, що вимагали принесення людей у жертву [12, с. 71]. Водночас відомо, що навернення до гуманнішої християнської віри не-

рідко відбувалося із жорстокими розправами над населенням. Наприклад, про хрещення Новгороду народ гірко згадував, що «Путята крести мечем, а Добрыня огнем». Такими ж суворими були й дії князівської влади в Києві, де Володимир погрожував киянам, що кожен, хто до ранку не прийме нової віри, стане його особистим ворогом [11, с. 80].

Про печери також відомо, що їх використовували і як укриття. Скажімо, під час монголо-татарської навали 1240 року звіринецькі печери стали останнім прихистком для ченців Видубицького монастиря.

Можна припустити, що «змійні нори» в билині «Добриня і Змій» – це печери, де київські язичники ховалися від насильного навернення їх у нову віру і звідки їх виганяли князівські дружинники. Імовірно, гора Щекавиця була одним із зосереджень давнього язичницького культу. Про це писав київський дослідник Ярослав Боровський, посилаючись на те, що 1986 року під час будівельних робіт на Щекавиці приблизно за сто метрів від будинку по вул. Лук'янівській, 30 над вул. Глибочицькою (у давнину – над Глибочицьким ручаєм) було знайдено жертovníк із прошарками вугілля й попелу та кількома десятками бичачих голів. Утім, на жаль, усі ці знахідки були втрачені, збереглася лише письмова згадка [3, с. 74–75].

Останнім часом назва гори «Щекавиця», зберігаючи попередню трактовку, пов'язану зі змією, дедалі частіше згадується у зв'язку з новою гіпотезою про те, що імена трьох братів – Кий, Щек і Хорив – та відповідних їм гір наслідують біблейську символіку. Відомо, що, згідно з Біблією, зустріч Мойсея і Яхве, що дарував євреям Заповіт, відбулася на горі Хорив. Бог, показуючи Мойсею свою силу, перетворив його посох (тобто кий) на змія, а потім навпаки. «А Мойсей пас отару тестя свого Ітра, жерця Мідіянського. І провадив він цю отару за пустиню, і прийшов був до Божої гори, до

Хориву» (Вих. 3, 1). «І відповів Мойсей та й сказав: “Таж вони не повірять мені, і не послухають голосу мого, бо скажуть: Господь не явився тобі!” І промовив до нього Господь: “Що то в руці твоїй?” Той відказав: “Палиця”. І сказав Він: “Кинь її на землю!” І той кинув її на землю, – і вона стала вужем. І втік Мойсей від нього. І сказав Господь до Мойсея: “Простягни свою руку, і візьми його за хвоста!” І він простяг свою руку й узяв його, – і той став палицею в долоні його» (Вих. 4, 1–4). Отож, назви трьох київських гір – Києвиці, Хоревиці та Щекавиці – можуть виглядати як деяке нагадування про цю пам'ятну подію. Аналогічно, слідуючи біблейській традиції, князя Володимира Святого називали «другим Мойсеєм», а Київ – «другим Єрусалимом» [4, с. 66–67].

Перший ректор Київського університету професор М.О. Максимович у листі до М. Погодіна писав: «*Ой, ізгадай, друже милий, як зо мною ти гуляв на Скавице. Да шукав Віщого могили...*» [8, с. 101]. Це було в середині XIX ст. А 1879 року в «Чтениях Исторического Общества Нестора Летописца» вийшла друком стаття П. Лебединцева, яка, на підставі кількох літописних статей XII ст., доводила, що урочище Олегова Могила містилося далеко від гори Щекавиці, із західного боку Києва. Це впливало з описаного літописом розташування давньоруського війська, що обороняло Київ, де Олегова Могила згадувалася на захід від Жидівських воріт, що були розташовані в районі Сінної (сучасної Львівської) площі. По суті, могила Олега містилася навпроти Либеді, у місцевості Копирів Кінець і відмежовувалася від Щекавиці глибокими ярами. Появу думки про Олегове поховання на горі Щекавиці П. Лебединцев пояснює помилковим тлумаченням одного з авторів літопису звістки про зустріч Володимира Галицького та Юрія Долгорукого «на болоньї», біля могили. Імовірно, літописець зрозумів,

що мова йде про дніпровську оболонь, розташовану між Щекавицею і Дніпром [7, с. 22–27].

Наприкінці XIX ст. в «Очерках по исторической топографии Киева» М.І. Петров залучив до обігу документ кінця XVI ст., у якому гора Щекавиця відносилася до південного схилу Вознесенського узвозу (сучасна вул. Смірнова-Ласточкина). Учений дійшов висновку, що в давнину Щекавицею називалася ціла група пагорбів: вона сягала Олегової могили (район обсерваторії), охоплювала Кудрявець, Копирів Кінець, Щекавицю та Дорогожичі [10, с. 6–7]. Про те, що гора Щекавиця в давньоруський час локалізувалася в Копиревому Кінці ще вісімнадцять років тому писав Олексій Толочко [15, с. 152].

Однак «Жалованная грамота короля Сигизмунда II киевским мещанам на гору Щекавицу» 1619 року абсолютно чітко говорить про надання київським містянам розглядуваної нами гори і ряду прилеглих до неї земель. Як відомо, гора Щекавиця на початку XVII т. була аграрною зоною міста, тут проживали київські огородники, які вирощували городину.

Окрім згаданих вище печер, у різний час виявлених на Щекавиці, на території гори археологи фіксували інші матеріали XI–XIII ст., зокрема, по вул. Лук'янівській та Олегівській. Знахідки тут давньоруського будівельного цем'янового розчину свідчать про те, що неподалік була церква. Також у 1980 році в садибі № 41 по вул. Олегівській було знайдено залишки якоїсь давньоруської кам'яної будівлі, яка, найвірогідніше, була церквою [2, с. 219–220]. У будь-якому разі один з малюнків XVII ст. А. ван Вестерфельда фіксує на горі Щекавиці руїни церковної споруди.

У 1995 році на Щекавиці археологи знайшли велике кладовище давньоруського часу (XI–XII ст.). Тут на території 300 кв. м було досліджено понад сто давньоруських поховань [5, с. 15].

Література

1. Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киевской губ. 1876 г. // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – Киев, 1979. – Кн. 1.
2. Бобровський Т.А. Середньовічний печерний комплекс на горі Щекавиці у Києві // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. – Київ, 1996.
3. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – Київ, 1992.
4. Кримський С.Б. Софійні символи буття // Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – Київ, 2003.
5. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008.
6. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985.
7. Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – Киев, 1879. – Т. 1.
8. Максимович М.О. О горе Щекавице [Письмо М.П. Погдину] // Максимович М.О. Киев явился градом великим. – Киев, 1991.
9. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва ; Ленинград, 1950.
10. Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – Киев, 1897.
11. Повесть временных лет. – Москва ; Ленинград, 1950. – Ч. 1.
12. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963.
13. Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII в. // Вопросы истории. – 1962. – № 4.
14. Самойловський М. Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр. // Науковий архів Інституту археології АН УРСР.
15. Толочко О. Замітки з історії топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – 1997. – № 3.
16. Толочко П. Тайны киевских подземелий. – Киев, 1971.